

S A Y I 1 4 • 2 0 0 5

İslâm
Araştırmaları
Dergisi

TURKISH JOURNAL OF ISLAMIC STUDIES

gisiyle dış dünyanın gerçek varoluş kaynağıdır. Ezeli ve ebedi bir ruh olarak Tanrı tarafından bilinen ve O'nun bilgisinde var olmaya devam eden varlık, doğal olarak sürekli Tanrı tarafından algılanmaktadır. Dolayısıyla Berkeley "Var olmak, algılanmış olmaktır" derken, dış dünyanın ontolojik gerçekliğini reddetmeyi asla düşünüyor olamaz. Bu sebeple Çetin, Berkeley idealizmini, subjektif idealizmden farklı olarak "teistik veya teolojik idealizm" olarak adlandırmayı teklif etmektedir.

Son olarak gözden kaçan ve üzerinde durulmayan bir noktaya işaret etmekte fayda vardır: Berkeley "maddi cevher" in ontolojik varlığını reddederken, temel argüman olarak asla insan tarafından algılanamayacak ve bilinemeyecek olmasını öne sürüyor. Ancak söz konusu eşyanın varlığı olunca, subjektif idealizmin inkârcılığından kurtulmak için bu kez algılayan olarak insanı değil, Tanrı'yı merkeze alıyor. Bu durumun her şeyi başa döndüreceğini söylemek, kuşkusuz abartı olur; ancak Berkeley'in felsefesinde bunun bir zaaf olduğunu söylemek yersiz olmayacaktır.

İsmail Erden

Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe

Süleyman Hayri Bolay

Ankara: Akçağ Yayınları, 2005. 301 sayfa.

Felsefeye dair eserlerin birçoğunda Osmanlı'nın adına pek rastlanmamaktadır. Felsefe çevrelerinde ve felsefeyle uğraşanların pek çoğunda, Osmanlı'da felsefe çalışmalarının yapılmadığı, felsefi bir düşünüş tarzının olmadığı kanaati yaygındır. Peki gerçekten Osmanlı döneminde hiçbir felsefi faaliyet olmamış mıdır? İşte bu soruyu cevaplandırmayı amaçlayan eserlerden biri de Süleyman Hayri Bolay'ın *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe* adlı kitabıdır. Batı felsefesi ve genel felsefeye dair eserleriyle tanıdığımız yazar, IRCICA'nın *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti* adlı eserinin üçüncü cildi için hazırlanmış bir araştırmanın genişletilmiş şekli ile Osmanlı düşüncesine dair birkaç makaleden oluşan bu eserinde Osmanlı'daki felsefe faaliyetlerini incelemiştir.

Yazar eserin "Ön Söz veya Osmanlı'ya Nasıl Bakmalı?" başlığını taşıyan bölümde, "Osmanlı" ve "Türk düşüncesi" kavramlarının sınırlarını belirler. "Osmanlı" kavramını Taşköprülüzâde'ye binaen, Osmanlı hanedanının idaresi

altındaki coğrafyada tezahür eden düşünce şekilleri şeklinde tanımlarken, “Türk düşüncesi” kavramını Türkçe yazan veya yazmayan; fakat bir şekilde Türk düşünce hayatını etkilemiş veya ondan etkilenecek fikrî eserler vermiş kişilerin ortaya koyduğu düşünce olarak tanımlar. Buna göre Osmanlı sınırları dışında Türkçe yazmış bir yazar Türk düşüncesi içinde değerlendirilebilirken, Osmanlı düşüncesi içine girmemektedir.

“Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu ve Yapısı” başlığını taşıyan ilk bölümde yazar öncelikle Osmanlı’da bilim ve düşünce olmadığı gibi felsefe ve felsefi düşüncenin de olmadığı, Osmanlı’da herkesin kapıkulu olduğu şeklindeki iddiaları şiddetle reddetmektedir. Yazar bu tür iddiaların, “Osmanlı” söz konusu olunca taraflı davranmaya kendilerini şartlandırmış kişilerin ön yargısının bir ürünü olduğunu düşünmektedir. Kendisinin ise “Osmanlı’da felsefe yoktu” diyerek meseleyi kestirip atmak yerine, Osmanlıda felsefe ve düşüncenin olup olmadığını araştırmayı tercih ettiğini belirtir.

Bolay, bundan sonra ilk olarak “Osmanlı’nın Düşünce Dinamikleri”ni ele alır. Bu bağlamda öncelikle rasyonelliğin Osmanlı’da var olup olmadığını sorgular. Bu sorgulayışta Batı’nın rasyonellik ölçülerinin de her dönem ve akımda aynı tarzda olmadığını örneklerle göstererek Osmanlı’nın da aynı şekilde kendi çerçevesi içinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Ardından yazar “Osmanlı’da bir fikir zemini var mıydı?” sorusunu sorar. Bu soruya da cevap vermeden önce Gazzâlî’nin felsefi ve ilmî düşüncüyü yıktığı, Osmanlı’nın Eş’arîliği benimsemesi nedeniyle çöktüğü gibi oryantalizmin sorgulanmadan kabul edilmiş görüşlerinin etkisinden kurtulunması gerektiğini ifade ederek bu iddiaları kısaca cevaplar. Ardından Osmanlı’da felsefeyi bilen, üreten üstadların birçoğunun isimlerini sıralar ve bu isimlerin varlığını, Osmanlı’da bir düşünce geleneğinin varlığına delil olarak gösterir. Aynı bölümde yazar, felsefenin Osmanlı’da siyasi çevrelerden gördüğü destekten bahsettiği gibi, Osmanlı’da felsefeye karşı tavır alanlardan da söz etmektedir. Ayrıca Osmanlı’da felsefeyle uğraşanların, felsefeyi meşrulaştırma girişimlerine de değinmektedir. Osmanlı düşünürlerinden pek çoğu bazı filozofları peygamber, bazı peygamberleri de filozof sayarak felsefeyi dinî yönden temellendirmeye çalışmışlardır.

Yazara göre Osmanlı düşünürleri felsefe yapmakla kalmadılar, felsefeyi popüler hâle getirip geniş halk tabakalarına hitap eder hale gelmesini de sağladılar. Bunu da felsefe meselelerini halkın anlayışına uygun ifade eden eserler, şiirler şeklinde yazılmış felsefi kitaplarla yaptılar. Yazar “Felsefe Problem-

lerinin Popüler Hâle Gelmesi” başlığı altında bu kitaplara örnek olmak üzere üç eseri ele alır. Bunlar Ahmedî’nin (ö.1413) *İskendernâme*’si, Yazıcıoğlu Muhammed’in (ö. 1451) *Muhammediye*’si ve Süleyman Çelebi’nin *Mevlid*’idir. Yazar bu eserlerden ve ihtiva ettikleri felsefî bahislerden kısaca söz ederek felsefenin Osmanlı’da halka nasıl ulaştırıldığını gösterir. Bu üç çalışmanın kısaca tanıtımından sonra Bolay, Ahmedî’nin *İskendernâme*’sindeki felsefî fikirlerin tahlili için ayrı bir bölüm açar. Dr. İsmail Ünver’e ait *İskendernâme* incelemesinden faydalanarak Ahmedî’nin akıl ve insan telakkisi, kozmogonisi, ahlak ve din felsefesi ve tasavvufî yönünü ele alır.

“Osmanlı Düşünürleri Ne Çeşit Felsefe Yapmışlardır?” başlıklı üçüncü bölümde, tek tek felsefe alanları ele alınarak bu alanlarda Osmanlı düşünürlerinin ortaya koyduğu çalışmalar belirtilmiştir. Dâvud-ı Kayserî’nin (ö.1351) *Matla’u’l-husûsi’l-kelim fî me’ânî Fusûsi’l-hikem* ve *Mukaddimat* adlı kitaplarında, Şeyh Bedreddin’in *Vâridât* adlı ünlü eserinde, Molla Fenarî’nin (ö.1431) *Risâle fî beyânı vahdet’il-vücûd* kitabında ve Kemâl Paşazâde’nin muhtelif risâlelerinde varlık felsefesi problemleri ele alınmıştır. Bunların yanında Şeyh İsmail Maşûkî (ö.1529), Şeyh Muhyiddin Karamanî (ö.1543), Nadazlı Sarı Abdullah Efendi (ö.1602), İbrahim Efendi (ö.1655), Lârî Mehmed Efendi (ö.1665) ve Beşir Fuad (ö.1887) gibi pek çok isim de varlık felsefesine dair görüş ve eserler sunmuşlardır.

Osmanlı düşünürleri bilgi felsefesi alanında da görüş ve eserler üretmiştir. Ancak bu üretim, varlık alanındaki iki temel anlayışın paralelinde geliştirilmiştir. Bunlardan birincisi, varlığın kaynağını Allah’ın emri olarak gören ve bu nedenle dil bilimi-dil felsefesi alanında derinleşen fıkıh usulü anlayışıdır. Diğeri ise varlığı felsefî terminoloji içinde vacip, mümkün, mümteni, cevher, araz gibi terimlerle kavramaya çalışan Fârâbî-İbn Sînâ geleneğinde gelişen varlık anlayışıdır.

Osmanlı’da gramere ve dil bilimine ait eserler yazarak dil felsefesi yapan pek çok âlim de vardır. Yazar eserinde bu âlimlerin bazılarının isimlerini kaydederek Muhyiddin Kâfiyeci’nin (ö. 1474) dil felsefesinden örnekler verir. Yazara göre Muhyiddin Kâfiyeci’nin bu örneklerdeki tutumu, XX. yüzyılın filozofu Wittgenstein’in *Tractatus* adlı eserine benzemektedir. Aynı şekilde Osmanlı âlimleri mantık felsefesiyle de ilgilenmişler ve bu konuda sayısız kitap ve risale yazmışlardır. Molla Fenarî, Molla Hüsrev Mehmed Efendi (ö. 1480), Gelenbevî İsmail Efendi (ö. 1791) ve Ali Sedat’ın (ö. 1900) yazdığı mantığa dair eserler bunlardan bazılarıdır.

Ahlak felsefesi de Osmanlı'da sıkça ele alınmış ve hakkında sayısız eser yazılmış bir konudur. Osmanlı'da ahlak, her faaliyetin nihai hedefi sayıldığından, bu alana ayrı bir önem verilmiştir. Âşık Paşa, Eşrefoğlu Abdullah, Koca Nişancı Mustafa Paşa, Defterdar Mehmed Efendi, Surûrî Çelebi gibi yazarlar ahlaka dair risaleleriyle ünlüdürler. Bolay da Dâvud-ı Kayserî'nin *Matla'ul-husûsi'l-kelim fi me'ânî Fusûsi'l-hikem* adlı eserini ve Kınalızade Ali Çelebi'nin meşhur ahlak eseri *Ahlak-ı Alâî*'yi kısaca incelemiştir. Bütün bunların yanında Osmanlı'da kalam, tasavvuf felsefesi ve hukuk felsefesine dair de pek çok eser yazılmıştır.

“Osmanlı'da Hangi Çeşit Eserlerde Felsefe Vardır?” başlığını taşıyan dördüncü bölümde yazar, felsefi fikirlerin yer aldığı kitap çeşitlerini ele almaktadır. Osmanlı'da felsefi fikirler yalnız felsefeye hasredilmiş kitaplarda değil; fıkıh usulü, dil bilimi, tıp, tasavvuf, hadis şerhleri gibi eserlerde de mevcuttur. Ancak bunun yanında, doğrudan felsefeye dair kitaplar da çokçadır. Vahdet-i vücûd risaleleri, nefsü'l-emr risaleleri, cihet-i vahdet risaleleri, müsül-i Eflâtuniye risaleleri, mukaddemât-ı erba'a risaleleri, âdâbü'l-münâzara risaleleri, âdâbü'l-mutâlaa risaleleri, vad' (vad'iyye) risaleleri, belagate dair risale ve şerhler, ihbar ve inşa risaleleri, tefsir risaleleri, muhtelif konulara ait fikirleri eleştiren risaleler, divanların sanat felsefesine dair bahisleri içeren bölümleri, musiki ile ilgili risaleler, bilim ve matematik felsefesi ile ilgili risale ve makaleler, usul-i fıkıh kitapları ve bunların şerhleri yazarın zikrettiği doğrudan felsefi içeriği olan eserlerdir. Bu eserlerin kısa bir tanıtımından sonra yazar “Sonuç” bölümünde, daha önceki bölümlerin özlü bir değerlendirmesini yaparak Osmanlı'da yapılan felsefenin mahiyeti hakkında birkaç hatırlatmada bulunur. Böylece kitabın temel kısmı sonlandırılmış olur.

Bolay, sonraki bölümlerde kitabın konusuyla ilgili muhtelif yer ve zamanlarda sunduğu çalışmalarını yayımlamıştır. Bunlardan ilki 2003 yılında bir sempozyumda sunduğu “Hermeneutik ve Osmanlı'da Tefsir” başlıklı tebliğdir. Yazar bu bölümde hermenötüğün kelime, kavram mânâsı ve tarihî gelişimi üzerinde durmuş, filozofların hermenötüğe kazandırdığı manalara değinmiştir. İslâm ve Osmanlı'daki tefsir faaliyetleri de aynı bölümde kısaca incelenmiştir. Osmanlı'da Kur'ân-ı Kerim'in tefsiri ve bu tefsirlerde gözetilmesi gereken dil kaideleri ile Kur'an ilimleri konusunda pek çok eser yazılmıştır. Ancak bunlardan kısa sûrelerin, farklı yorum tarzlarını içinde barındıran tefsirleri hermenötik açısından ilgi çekicidir. Kısa sûre tefsirlerinde, lafızların azlığına rağmen işaret edilen yönlerin ve yorumların çokluğu, sayfalarca tefsir yazılmasına neden olmuştur. Örneğin Sadreddin Konevî'nin (ö.1274) “Fâtiha

Sûresi” tefsirinin Türkçe’ye çevrilmiş baskısı beş yüz on sayfadır. Yazarın eserinde belirttiği bu ve bunun gibi örnekler, Osmanlı’da hermenötik faaliyetin varlığını göstermektedir.

“Klasik Dönem Osmanlı Düşüncesi ve Örnekleri” başlığını taşıyan bir diğer ek bölümde ise yazar, daha önceki bölümlerde sıkça değindiği Osmanlı’da felsefenin var olup olmadığı tartışmasını konu edinmektedir. Çeşitli örneklerde Osmanlı’da düşünce geleneğinin var olduğunu ifade ederek bunun aksini düşünenlerin ön yargılı davranmaktan kurtulmaları gerektiğini belirtir.

Bolay “Osmanlı’da Düşünce Alanları” alt başlığında Osmanlı’daki felsefe hareketlerini, alanlar bazında tekrar ele alır. Osmanlı’da düşünce alanları çok çeşitlidir. Teknik, iktisadî, hukukî ve tarihî düşünce alanlarını kapsayan ilmi düşünce; mantikî, kelamî, tasavvufî, ahlakî, siyasî, edebî düşünceyi ve varlık ile dil felsefesini kapsayan felsefî düşünce, Osmanlı hayatında hep var olmuştur. Aynı zamanda klasik Osmanlı düşünce hayatında pek çok ünlü düşünür de mevcuttur. Yazar bunlardan bazılarını kısaca ele alır. Dâvud-ı Kayserî, Şeyh Bedreddin, Molla Hüsrev Mehmed Efendi, Muhyiddin Kâfiyeci, Molla Fenârî, Ali et-Tûsî (ö.1482), Hocazâde Muslihuddin Mustafa (ö.1488), Molla Lütî (ö.1494), Kemal Paşazâde (ö.1534), Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (ö.1561), Lütî Paşa (ö.1563), Matrakçı Nasuh (ö. 1564), Takiyeddin (ö.1584), Ebüssuûd Efendi (ö.1574), Kınalızâde Ali Çelebi (ö.1572), Fuzûlî (ö.1556) ve Kâtip Çelebi (ö.1657) yazarın söz ettiği isimlerdendir.

Bir diğer ek bölüm ise yazarın “Garip ve Sorgulayıcı Bir Osmanlı Düşünürü: Cebbar Kulu” başlığıyla daha önce yayımlanmış olan makalesi olup neredeyse hiç tanınmayan Cebbar Kulu isimli Osmanlı düşünüründen bahsetmektedir. Yazar makalenin başında bir not düşerek, yazının muhtevasının felsefî bir rasyonaliteden çok, sezgiye dayanan bir eserdeki fikirleri ele aldığını, bu nedenle kitaba alınmaması gerektiğini belirtir. Ancak yazar Cebbar Kulu’nun, devrindeki birtakım anlayışları sorgulayabilmek, çeşitli felsefî soruları çözmek için rüya yolunu metot olarak seçmiş olabileceğini düşünenlerin bulunabileceği ihtimaliyle yazıyı yayımlamaya karar verdiğini ifade eder. Cebbar Kulu, fikirlerini tasavvufî ve ahlakî ilkeleri anlatmakta alegorik tarzı benimsemiş ilginç bir düşünürdür. Örneğin, o, varlık görüşünü, taş ve toprağı Hz. Peygamber’le konuşturarak ortaya koyar. Doğrularını bir tartışma havası ve çeşitliliği içinde verir. Cebbar Kulu bu ilginç metoduyla düşüncelerini her tabakadan insana rahatça anlatabilmiş ve istiareleriyle eğitimsiz kişilerin aklından çıkmayacak şekilde ifade etmiştir. Bolay bu ma-

kalede Cebbar Kulu'nun evren, varlık, insan ve ahlak anlayışını örneklerle kısaca incelemiştir.

Bolay bir başka bölümde “Osmanlılarda Tehâfüt Tutkusu”nu incelemektedir. Fatih Sultan Mehmet'in felsefeye ve felsefi meselelere olan düşkünlüğünün göstergesi olarak açtığı “tehâfüt” yarışmasında iki kitap öne çıkmıştır. Biri yarışmada beğenilen ve büyük rağbet gören Hocazâde'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'sidir. Bu eserin üzerine yazılan talikat ve haşiyeler Osmanlı'da felsefenin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Yarışmada alaka gören bir diğer eser de Ali et-Tûsî'nin *Kitâbu'z-Zuhr*'udur. Bolay bu iki tehâfüt ekseninde Osmanlı'da tehâfüt geleneğini inceler ve Osmanlı'daki tehâfüt tutkusunun muhtemel nedenlerini sıralar. Padişahların serbest düşüncenin gelişimini teşvik etme isteği, felsefeyle kelamın karışarak gelmesinden doğan geleneğin canlandırılarak devam ettirilmesi arzusu, inancı rasyonel olarak tekrar ve değişik şekilde temellendirme çabası bu nedenlerden bazılarıdır.

“Fetih Ruhu ve Diyalektiği” başlıklı ek bölümde yazar, fethin Osmanlı'daki anlamını sorgulamaktadır. Osmanlı'da fetih, askerî bir başarıdan çok, yeni bir oluşumu, değişimi, yeniden yapılandırmayı ifade etmektedir. Bu nedenle İstanbul'un fethinin anlamı, bir şehrin alınmasından çok daha ötedir. Örneğin, Fatih Camii yalnızca bir ibadethane değil, Mehmet Akif Ersoy'a göre materyalist ve ateist akımların karşısına dikilmiş bir iman abidesidir. İşte böyle bir fetih anlayışıdır ki Osmanlı düşünce ve medeniyetini inşa etmiştir.

Bolay bir başka ek bölümde, “Bizanslı Âlimlerin İstanbul'dan Kaçmaları ve Rönesansı Başlatmaları Meselesi”ni inceler. Bu iddia, halen genel tarih kitaplarında ve ders kitaplarında yer almaktadır. Fakat yazara göre iddianın doğruluğu araştırıldığında, bunun büyük bir hata olduğu anlaşılacaktır. Öncelikli soru, fetih öncesinde Bizans'ta Rönesans'ı doğuracak derecede kuvvetli bir ilmî faaliyetin olup olmadığıdır. Ayrıca yirminci yüzyılın başlarına gelindiğinde, Batılı yazarlar dahi artık bu iddiayı kitaplarına almaz olmuşlardır. Bunun yanında Bizans'tan İtalya'ya gittiği söylenen Gemistus Plethon (1360-1452), Trabzonlu Bessarion (1403-1472), Theodor Gaza (1400-1468), George Amiroutzes (1401-1475) ve George Scholarios (Gennadios, 1405-1468) gibi isimlerin fikir ve faaliyetlerine bakıldığında, bunların hiçbirinin Rönesans'ı başlatacak çapta âlim ve filozof olmadıkları görülür. Üstelik bunların Bizans'tan çıkış nedenleri Fatih'in kovması değil, skolastik emellere dayanan nedenlerdir. Bu nedenle yazara göre, bu tür temelsiz iddiaların ders kitaplarında yer alması bir hatadır ve bir an önce düzeltilmesi gerekir.

“Osmanlı Modernleşmesi” başlığını taşıyan bir diğer ek bölümde Bolay, öncelikle “modern” kavramını sorgular. Ardından Osmanlı’da modernizmin ne anlam ifade ettiğini ve bu yöndeki ilk çalışmaların neler olduğunu inceler. Osmanlı’nın Batı’daki gelişmelere ilgisiz kalmadığı, muhtelif vasıtalarla bunları takip etmeye çalıştığı, kendi aydınlarını yetiştirme yolunda adımlar attığı birer vakiadır. Ancak yazara göre modernleşme kavramını yalnız zahirin Batılılaştırılması olarak gören anlayış, ne yazık ki toplumun dengelerini sarsmış ve Osmanlı’yı kurtarmaya yetmemiştir. Modernleşme, Osmanlı’yı kurtaramasa da, Cumhuriyet dönemi inkılaplarının tarihî, sosyolojik ve toplumsal temellerini hazırlamıştır. Fakat ne yazık ki, modernleşmeyi hâlâ görüntünün Batılılaştırılması olarak anlama çabası sürmektedir.

Bolay kitabını, Hilmi Yavuz’un bir köşe yazısıyla sonlandırır. Yavuz bu yazıda Hilmi Ziya Ülken’in, hikemiyat türünde edebî eserlerin felsefî ruhu taşımaması nedeniyle, felsefe sayılamayacağını iddia eden görüşüne karşı çıkmaktadır. Bu karşı çıkışını da Bolay’ın, Ahmedî’nin *İskendernâmesi*’nde nasıl bir felsefe metni inşa edildiğini gösteren makalesini zikrederek delillendirmektedir. İskendernâme, her ne kadar edebî bir eser gibi görünse de, Bolay’ın incelemelerinden anlaşılacağı üzere, pek çok felsefî bahsi bünyesinde barındırmaktadır.

Sonuç olarak Bolay’ın *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe* adlı kitabı, Osmanlı’nın felsefe faaliyetleri hakkında bilgi vermek yanında, konu hakkındaki farklı görüş ve iddiaları da ele alan bir eserdir. Osmanlı’da düşünce alanları ve düşünce hayatının önde gelen isimleri konusunda bilgi edinmek isteyenler için bu kitap, kaynaklara ve isimlere ulaştırması açısından, bir başlangıç mahiyetindedir.

Hümeyra Karagözoğlu

Anka’nın Sonbaharı: Osmanlı’da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye

Ali Akyıldız

İstanbul: İletişim Yayınları, 2005. 240 sayfa

Osmanlı merkez teşkilâtı, Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme, Osmanlı finans sistemi açısından kâğıt para, maliye ve toplum gibi önemli konularda